

نقش نهج البلاغه در جنبش‌های سیاسی ایران

محمود ملکی^۱

محمد تقی کریمی^۲

چکیده

نوگرایی و ورود عالمان به سیاست سبب توجه جدی به نهج البلاغه شد. میرزای شیرازی و محمد عبده از پیشگامان توجه به نهج البلاغه هستند. در مشروطه نهج البلاغه نقش جدی داشت. نقش برجسته نهج البلاغه در تنبیه الامه آشکار است. تنبیه الامه، نهج البلاغه را ترویج کرد. مدرس نهج البلاغه را با الهام از استادش نائینی، تدریس می‌کرد. توجه دوباره به نهج البلاغه با طالقانی آغاز شد و تا انقلاب اسلامی ادامه یافت. امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، اعضای نهضت آزادی مانند بازرگان و موسوی زنجانی، سید صادق روحانی، محمد رضا حکیمی، محمد تقی شریعتی و علی شریعتی که در جنبش اسلامی ایران معاصر حضور جدی دارند، از نهج البلاغه در اخذ اصول حکمت سیاسی اسلام بهره برده‌اند. نقش نهج البلاغه از جنبش تحریم تنباکو آغاز و در مشروطه برجسته‌تر می‌شود. این نقش در انقلاب اسلامی و حرکت‌های منتهی به انقلاب پررنگ‌تر می‌شود.

واژگان کلیدی: حکمت اصول سیاسی اسلام، نهج البلاغه، مشروطه، تنبیه الامه، انقلاب اسلامی، جنبش‌های سیاسی ایران.

۱. نویسنده مسئول، استادیار پژوهشکده علوم اسلامی رضوی mahmoodmaleki@islamic-rf.ir.

۲. استادیار پژوهشکده علوم اسلامی رضوی mtkarimi@islamic-rf.ir.

مقدمه

نوگرایی و تجدد در جهان اسلام در همه جوانب زندگی مسلمانان و به ویژه در سیاست بروز کرد. از زمینه‌های بروز آن، توجه به منابع اسلامی و نگاهی نو به این منابع است. قرآن، کتاب آسمانی مسلمانان، نقش برجسته‌ای در این میان دارد، اما نباید نقش دیگر منابع را نادیده گرفت، چراکه در سنت مسلمانان، سنت نبوی و احادیث امامان اعتبار خاصی دارند. کتاب نهج البلاغه که گردآوری سخنان بلاغی و فصیح امیرمؤمنان علی علیه السلام است، به دلیل داشتن مفاهیم و موضوعات سیاسی، منبعی برای حکمت اصول سیاسی اسلام است که توجه همگان را جلب کرده است. این نوشتار بر آن است تا نقش نهج البلاغه در جنبش‌های سیاسی ایران و به تبع آن چگونگی استفاده عالمان و دانشمندان مؤثر در این جنبش‌ها را از این کتاب بررسی کند. پاسخ به این پرسش را در این نوشتار، در دوره سید جمال‌الدین اسدآبادی و میرزای شیرازی، عصر مشروطه، پس از سقوط رضا خان و حوادث سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ و پیروزی انقلاب اسلامی پیگیری می‌کنیم. فرضیه این مقاله، نقش برجسته نهج البلاغه در جنبش‌های مذکور و بهره گرفتن این عالمان از نهج البلاغه به ویژه از عهدنامه مالک اشتر بوده است. تأثیر حدیث بر اندیشه سیاسی و چگونگی بهره‌وری از آن از نتایج این‌گونه مطالعات است. روش این پژوهش، توصیفی تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. بخشی از منابع این پژوهش از خاطرات و تحلیل‌های سیاسی گرفته شده است.

در باره پیشینه این پژوهش باید گفت هیچ نوشتاری مرتبط با این موضوع یافت نشد. تنها حسن انصاری در صفحه شخصی خود در حد چند سطر به تأثیرگذاری نهج البلاغه در مشروطه اشاره کرده است.^۱

۱. سید جمال زمینه‌ساز ورود نهج البلاغه به سیاست

اواخر حکومت قاجار آغاز ورود عالمان دینی به عرصه حکمرانی است. از شاخص‌ترین

۱. نهج البلاغه و میزان اهتمام شیعیان بدان، ۴ تیر ۱۳۹۶.

چهره‌های این عرصه در ایران و جهان اسلام، سید جمال‌الدین اسدآبادی بود. او به صراحت در نامه خود به میرزای شیرازی از وی می‌خواهد حکومت ناصرالدین شاه قاجار را سرنگون کند.^۱ او راه اصلاح عملی ایران را واژگون کردن نظام موجود در ایران می‌دانست.^۲ آرای سید جمال زمینه‌ساز مشروطیت و آزادی‌خواهی در ایران شد، به گونه‌ای که آشنایی و ملاقات با وی، سند آزادی‌خواهی و استحقاق وکالت و ریاست به‌شمار می‌رفت.^۳ کسانی که در سیاست مورد وثوق آخوند خراسانی بودند، غالباً به ارتباط حضوری و غیابی با سید جمال‌الدین، افتخار می‌کردند.^۴ سید نه تنها بر جنبش مشروطیت در ایران تأثیر جدی گذاشت؛ بلکه در سایر کشورهای اسلامی تأثیر بسزایی بر عالمان آن سامان داشته است. محمد عبده از دانشمندان مصری است که سید را سبب شناخت خود و عالم می‌داند. عبده روح حکمت اسدآبادی را دلیل احیای مردگان و روشنایی دل‌ها بر می‌شمرد.^۵ عبارت‌های عبده آشکارا تأثیرپذیری او را از سید نشان می‌دهد. عبده در مصر «مصلح» شناخته می‌شود. او مانند اسدآبادی در پی اثبات این بود که اسلام می‌تواند ایدئولوژی‌ای راهنما و تکیه‌گاهی برای جامعه اسلامی قرار گیرد.^۶ از جمله منابع او در این راه، نهج البلاغه است. با تأثیر از سید، زمینه‌ای آماده برای پذیرش نهج البلاغه و توجه به آن در عبده ایجاد شد؛ از این رو، او به نهج البلاغه توجه ویژه‌ای داشت. وی نامه امیرالمؤمنین علی علیه السلام به مالک اشتر برای اداره مصر را با عنوان مقتبس السیاسة شرح داد و در سال ۱۳۱۷ق در مصر منتشر کرد. او در مقدمه خود بر این شرح، این نامه را شامل «امهات سیاست و اصول مدیریت» دانسته است.^۷ در مقدمه شرح نهج البلاغه نیز کلام علی علیه السلام را راه‌برنده به ظرایف

۱. نامه‌های تاریخی و سیاسی سید جمال‌الدین اسدآبادی، ص ۴۶.

۲. دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار، ص ۳۰۵.

۳. نامه‌های تاریخی و سیاسی سید جمال‌الدین اسدآبادی، ص ۷.

۴. حوزه نجف در نهضت مشروطه، ص ۳۰۶.

۵. الاعمال الکامله، ج ۱، ص ۶۲۵-۶۲۶.

۶. بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر، ص ۴۰.

۷. مقتبس السیاسة، ص ۲.

سیاست بر شمرده است.^۱ به تعبیر استاد خسروشاهی، این شرح در زمانی پدید آمد که حرکت اجتماعی در آن زمان جان نگرفته بود و این شرح از عوامل نهضت به شمار می‌رود.^۲

۲. نهج البلاغه در سامرا

هم‌زمان با توجه عبده به نهج البلاغه در غرب جهان اسلام، این اتفاق در حوزه‌های علمی شیعی نیز رخ داد. میرزا محمدحسن شیرازی (۱۳۱۲ق) را به تحریم تنباکو می‌شناسند. این فتوا آغازی برای ورود مستقیم و آشکار عالمان به عرصه سیاست بود. میرزای شیرازی، فقیه و مرجعی با کیاست و زیرک در سیاست بوده است.^۳ میرزا نهج البلاغه را ارج می‌نهاد؛ از این رو، به شاگردش، شیخ حسن علی تهرانی، گفته بود هر روز پیش از آغاز درس قدری از نهج البلاغه بخواند.^۴ میرزا در حکم خویش به سید محمد طباطبایی نماینده‌اش در تهران، باتکیه بر عباراتی از نهج البلاغه، وی را مکلف کرد، داد مظلومان را از قدرتمندان و زورگویان بستاند و از عموم مقلدان خویش خواست که طباطبایی را در احقاق حق و عمل به وظایفش یاری کنند.^۵ نائینی تصریح می‌کند که میرزا همواره به مطالعه فرمان به مالک و سرمشق گرفتن از آن توصیه می‌کرد.^۶ اثر چنین کاری آن هم در آغاز درس در سیاسی شدن شاگردان وی و حوزه علمیه سامرا بروز کرد. شاگردان میرزا، مانند آخوند خراسانی،^۷ شیخ فضل‌الله نوری^۸ و سید عبدالحسین لاری^۹ از نمونه‌های بارز صحنه سیاست ایران در قرن

۱. شرح نهج البلاغه، ص ۴.
۲. فی سبیل الوحدة و التقريب، ص ۴۴۹.
۳. جرعه‌ای از دریا، ج ۲، ص ۳۶۰ - ۳۶۳.
۴. طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۳، ص ۴۵۵.
۵. زمزم عرفان، ص ۴۸۰.
۶. تنبیه الامه و تنزیه المله، ص ۱۴۰.
۷. طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۳، ص ۶۵.
۸. تنهای شکیبیا، ص ۳۰۷.
۹. همان، ص ۱۰۴۸.

اخیر به شمار می‌روند. برخی از شاگردان وی مانند میرزا محمدحسن نجفی مازندرانی (۱۳۱۷ق)^۱ میرزا حبیب‌الله خوبی (۱۳۲۴ق)^۲ و شیخ جواد زنجانی (۱۳۲۵ق)^۳ نیز بر نهج البلاغه شرح نوشتند.

۳. نهج البلاغه در مشروطه

نهج البلاغه در نهضت مشروطه نقش نمایان و بارزی دارد. استناد نائینی به نهج البلاغه و تقریظ آخوند و مازندرانی نمونه آشکار این حضور است.

۳-۱. آخوند خراسانی مدار مشروطه

آخوند خراسانی شاخص‌ترین فرد اثرگذار و نقش‌آفرین در نهضت مشروطه است. او شرحی بر خطبه نخست نهج البلاغه دارد^۴ و بر تنبیه الامه نائینی تقریظی نوشته است. در این کتاب که درباره آن بیش‌تر خواهیم گفت، نائینی به آیات قرآن و احادیث و به طور خاص نهج البلاغه استناد کرده است. آخوند در این تقریظ، تصریح کرده است که نائینی اصول مشروطیت را در رساله تنبیه الامه از شریعت محقه استفاده کرده است.^۵ هیئت علمیه نجف اشرف لایحه‌ای در آستانه انتخابات ۱۳۲۷ق برای چگونگی انتخاب افراد نوشت. در این لایحه ویژگی‌های منتخبان از عهد نامه مالک اشتر آمده، از امیر المومنین علیه السلام به عنوان اول معلم سیاسی یاد شده است.^۶ آخوند در تأیید این لایحه، فهماندن آن را به مردم وظیفه عالمان و واعظان دانست و بر حسن انتخاب که وظیفه‌ای مهم و کلید سعادت است، تأکید کرد.^۷

۱. همان.

۲. همان، ص ۳۶۲.

۳. دائرة المعارف تشیع، ص ۵۲۱.

۴. طبقات اعلام الشیعه، ص ۲۱۷.

۵. سیاست‌نامه خراسانی، ص ۲۳۰.

۶. همان، ص ۳۲۵.

۷. همان، ص ۲۹۵.

۲-۳. نهج البلاغه در تنبيه الامه

دربارهٔ تفریض آخوند بر تنبیه الامه نائینی سخن گفتیم. البته ذکر این نکته لازم است که نائینی نیز از شاگردان درس میرزای شیرازی بوده است.^۱ از این رو، حضور وی در سیاست متأثر از استادش میرزا است. مطهری دربارهٔ تنبیه الامه نائینی نوشته است:

انصاف این است که تفسیر دقیق از توحید عملی، اجتماعی و سیاسی اسلام را هیچ کس به خوبی علامهٔ بزرگ و مجتهد سترگ مرحوم میرزا محمد حسین نائینی رحمته الله علیه توأم با استدلال‌ها و استشهادهای متقن از قرآن و نهج البلاغه در کتاب ذی قیمت تنبیه الامه و تنزیه المله بیان نکرده است. آنچه امثال کواکبی می‌خواهند، مرحوم نائینی به خوبی در آن کتاب از نظر مدارک اسلامی به اثبات رسانیده است.^۲

دیگر نویسندگان نیز بر این موضوع صحه گذاشته‌اند.^۳

نائینی در این اثر، در تأیید شورای عمومی، به حق مشورت به عنوان یکی از حقوق مردم بر حاکم، با استناد به نهج البلاغه اشاره کرده است.^۴ او برای چگونگی دخل و خرج مملکت به عهدنامه مالک ارجاع می‌دهد.^۵ باز برای همان، خطبه‌ای را که در آن از حقوق مردم بر والی سخن رفته، به تفصیل آورده و پس از ترجمه، آن خطبه را مشتمل بر قواعد و فوائد می‌داند و بر این باور است که اصل علم حقوق که دانشمندان اروپا تدوین کرده‌اند را از مانند این کلام گرفته‌اند.^۶ همچنین برای تفکیک قوا از عهدنامه مالک بهره برده است. نائینی در اینجا دست به ابتکاری زده است. او مناصب کنونی حکومت را با آنچه در کلام علی علیه السلام آمده تطبیق داده است. برای نمونه وزارت داخلیه و مالیه را تحت عنوان «کُتَّاب» و جمیع محاکم را تحت عنوان «قضات» شمرده است. نائینی به مرجع بودن این نامه برای

۱. طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۵، ص ۵۹۳.

۲. بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر، ص ۴۵.

۳. المفصل فی تاریخ النجف الاشرف، ج ۷، ص ۲۰۰.

۴. تنبیه الامه و تنزیه المله، ص ۸۵-۸۶.

۵. همان، ص ۱۲۷-۱۲۸.

۶. همان، ص ۱۳۰-۱۳۳.

سیاستمداران و سرمشق بودن آن تصریح دارد. حتی از برخی نقل کرده است که اروپائیان در استنباط قوانین خود از این نامه بهره برده‌اند.^۱ این آغازی بود برای ورود جدی این کتاب به ادبیات سیاسی معاصر و از این پس توجه به جنبه‌های سیاسی نهج البلاغه فزونی گرفت.^۲

۴. مدرس، نخستین مدرس نهج البلاغه

سید حسن مدرس (۱۳۵۶ق) از جمله دانشیانی است که در سیاست حضور فعالی داشت. او شاگرد آخوند خراسانی،^۳ پیشگام روحانیت در نهضت مشروطه است. حرکت مشروطه، مدرس را به پیروی از استادش آخوند به سیاست کشاند.^۴ دانسته است که آخوند اخذ اصول حکمت سیاسی اسلام را از نهج البلاغه با تقریظ بر تنبیه الامه نائینی تأیید کرد. استاد دیگر مدرس جهانگیر خان قشقایی است^۵ که شرحی بر نهج البلاغه دارد.^۶ مدرس خود نیز نهج البلاغه را بسیار ارج می‌نهاد. او نهج البلاغه را منبعی برای اخلاق، تاریخ تحلیلی، عقاید، مسائل اجتماعی و حکومتی می‌دانست.^۷ وی در حوزه علمی نجف بر تدریس تاریخ در دروس خارج اصرار می‌کرد. از نظر مدرس قرآن و نهج البلاغه نکات بسیاری در مسائل تاریخی دارد و ستون تاریخ هستند که می‌توان بر اساس این دو کتاب، اصولی را تحریر کرد.^۸ او پس از بازگشت از نجف، تدریس نهج البلاغه را در حوزه علمیه اصفهان آغاز کرد. روزهای پنج‌شنبه بر اساس متن نهج البلاغه اخلاق می‌گفت. میرزا علی آقا شیرازی درباره درس نهج

۱. همان، ص ۱۴۰.

۲. نهج البلاغه و میزان اهتمام شیعیان بدان، وبسایت کاتبان (بررسی‌های تاریخی) (۴ تیر ۱۳۹۶).

۳. سرگذشت افکار و آثار آیت الله شهید سید حسن مدرس، ص ۱۴۹.

۴. طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۳، ص ۳۸۲.

۵. سرگذشت افکار و آثار آیت الله شهید سید حسن مدرس، ص ۱۴۶.

۶. دراسته حول نهج البلاغه، ص ۱۶۷.

۷. سرگذشت افکار و آثار آیت الله شهید سید حسن مدرس، ص ۱۴۶، ص ۱۳۱.

۸. همان، ص ۲۱۵.

البلاغه مدرس می گوید:

در مراجعت از نجف روزهای پنج شنبه برای طلاب درس اخلاق می گفت. مبنای درس اخلاق او نهج البلاغه بود. یک روز به درس ایشان رفتم، چنان حاضر الذهن عبارات نهج البلاغه را از بر می خواند و از کتب بزرگان شعر و ادب و ادبیات عرب ضرب المثل می آورد که علاقه مند شدم و مدتی به درس ایشان می رفتم. مدرس می گفت: «آقا شخصیت انسان به اخلاق انسانی است. پیامبر فرمود: بعثت لاتمم مکارم الاخلاق و بالاترین کتاب اخلاق نهج البلاغه است. بخوانید و به دیگران یاد دهید» به هر حال مشوق من در نهج البلاغه، مدرس بود.^۱

۱-۴. میرزا علی آقا، ادامه دهنده راه مدرس

میرزا علی آقا شیرازی از مهم ترین شاگردان مدرس در درس نهج البلاغه به شمار می رود. میرزا هرچند سیاسی به شمار نمی رود؛ ولی حلقه وصل میان مدرس و پس از خود است. او تجسم نهج البلاغه بود. با نهج البلاغه می زیست. تنفس می کرد. روحش با این کتاب همدم بود. هنگام خواندن نهج البلاغه از همه چیز می برید. این تعبیرهایی است از شاگرد وی، شهید مطهری، که در سال ۱۳۲۰ از طریق ایشان با نهج البلاغه آشنا شد.^۲ البته شهید مطهری رفتن به این درس را به سبب هم مباحثه ای می داند که از او خواسته بود که به درس نهج البلاغه عالم بزرگی در مدرسه صدر اصفهان بروند.^۳ این هم مباحثه، آیت الله منتظری است.^۴ سید علی نقی فیض الاسلام مترجم و شارح نهج البلاغه نیز از شاگردان مدرس به شمار می رود^۵ که به گفته آیت الله خامنه ای وی برای اولین بار نهج البلاغه را در

۱. همان، ص ۱۳۱.

۲. سیری در نهج البلاغه، ص ۱۱-۱۳.

۳. عدل الهی، ص ۲۱۲.

۴. خاطرات، ج ۱، ص ۶۵.

۵. زمزم عرفان، ص ۵۱۷.

دسترس مردم قرار داد.^۱

۵. طالقانی، نهضت آزادی و نهج البلاغه

آیت الله سید محمود طالقانی در نشریه آیین اسلام که از سال ۱۳۲۳ فعالیت خود را آغاز کرده بود، مقالاتی می نوشت که بخشی از آن ها ترجمه و شرح خطبه های نهج البلاغه بود.^۲ حتی از سال ۱۳۱۸ که طالقانی از قم به تهران آمده بود به این فکر افتاد که قرآن و نهج البلاغه را به میان جوانان ببرد؛ زیرا این دو کتاب را دوی درد مسلمانان، کلید نجات آنان و سرشار از مسائل روز می دانستند. طالقانی با استادش میرزا خلیل کمره ای، برای تفسیر موضوعی نهج البلاغه طرح داشتند و جزواتی مانند نهج البلاغه و جنگ، نهج البلاغه و خلقت منتشر کردند. افزون بر این، طالقانی نهج البلاغه را تا پایان خطبه ۸۱ به فارسی ترجمه و در سال ۱۳۲۵ منتشر کرد.^۳ طالقانی در زندان نیز نهج البلاغه را نهشت^۴ و به مناسبت های مختلف به نهج البلاغه مراجعه، از آن استفاده می کرد.^۵ طالقانی به توصیه سید محمود زنجانی کتاب تنبیه الامه نائینی را در سال ۱۳۳۴ تصحیح و چاپ کرد. و همین نشان داد که او به مشروطه علاقمند بوده و این جریان را در جهت مبارزه با ظلم می دانسته است.^۶

۱-۵. نهج البلاغه و نظام اجتماعی اسلام

سید ابوالفضل موسوی زنجانی (۱۳۷۱) از شاگردان میرزای نائینی،^۷ از دوستان نزدیک طالقانی است که با برادرش حاج سید رضا زنجانی، مهندس مهدی بازرگان و عده ای دیگر

۱. وب سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، بیانات در اولین کنگره بین المللی

نهج البلاغه (۲۹ اردیبهشت ۱۳۶۰). بازیابی شده در ۱۶ بهمن ۱۳۹۶.

۲. جریان ها و سازمان های مذهبی سیاسی ایران سال های ۱۳۲۰-۵۷، ص ۲۰۱.

۳. همگام با آزادی، ج ۱، ص ۸۳.

۴. همان، ص ۶۳۸.

۵. همان، ص ۱۸۳.

۶. جریان ها و سازمان های مذهبی سیاسی ایران سال های ۱۳۲۰-۵۷، ص ۲۰۱.

۷. دائرة المعارف تشیع، ص ۵۱۹-۵۲۰.

نهضت آزادی ایران را تشکیل دادند.^۱ زنجانی در مقاله‌ای با عنوان نظام اجتماعی اسلام که در سال ۱۳۴۲ در نشریه مکتب تشیع منتشر کرد، به عهدنامه مالک در نهج البلاغه استناد می‌کند.^۲ نیز در همین مقاله ذیل عنوان «شوری» به حدیثی از نهج البلاغه اشاره می‌کند.^۳

۲-۵. نهج البلاغه در نهضت آزادی

نهج البلاغه در دهه چهل میان مذهبیان سیاسی، به ویژه در اوج مبارزه، سهم بسزایی دارد به گونه‌ای که خواندن نهج البلاغه پس از قرآن در مراسم‌های و مناسبت‌ها در زندان کاری معمول بوده است. در این میان اعضای نهضت آزادی سهم بسزایی دارند.^۴

۱-۲-۵. بازگان، ایدئولوژی و نهج البلاغه

بازگان سخنرانی خود در سال ۴۳ در زندان با عنوان بعثت و ایدئولوژی را از تنبیه الامة اقتباس کرده است.^۵ تنبیه الامة از کتاب‌های بود که اعضای نهضت آزادی در سال‌های زندان آن را مطالعه کرده، به بحث می‌گذاشتند.^۶ سخنرانی بعثت و ایدئولوژی بازگان بعدها تفصیل داده شده است و به صورت نوشتاری منتشر شد. بازگان در این سخنرانی دستور و تأکید و توصیف درباره حکومت از زبان قرآن و سنت و امامان علیهم‌السلام را بی‌شمار می‌داند. پس از این، درباره حکومت از قرآن و حدیث روایاتی را نقل می‌کند. در میان این منابع، نهج البلاغه حضور برجسته‌ای دارد. درباره امام و ویژگی‌ها^۷ و حقوق مردم بر حاکم و به

۱. همان، ص ۲۰۶-۲۰۷.

۲. نظام اجتماعی اسلام، ص ۱۸۹.

۳. همان، ص ۱۹۶.

۴. همگام با آزادی، ج ۱، ص ۴۰۷ و ص ۵۳۴.

۵. مجموعه آثار مهدی بازگان، ج ۲، ص ۳۱۰؛ ۳۴۲.

۶. ناگفته‌های انقلاب و مباحث بنیادی ملی، ص ۱۲۳.

۷. مجموعه آثار مهدی بازگان، ج ۲، ص ۳۱۷.

عکس^۱ از نهج البلاغه بهره برده است. وی درباره مالک حکومت و عمل حکومت هم به نهج البلاغه استناد می‌کند.^۲ درباره اصل تقوا در امام،^۳ اصل آزادی مردم،^۴ اصل مساوات و عدالت،^۵ اصل مشورت،^۶ اصل اطاعت و حفظ جماعت^۷ و باز حقوق مردم بر حکومت و حقوق حکومت بر مردم^۸ از نهج البلاغه استفاده کرده است. عهدنامه مالک از نامه‌هایی است که بارها از آن بهره برده است.^۹

۶- نهج البلاغه در درس امام خمینی

امام خمینی نیز در سال ۱۳۴۸ در نجف، مبحث ولایت فقیه را با استنادات فراوان به نهج البلاغه طرح کرد. وی در موضوعات لزوم تشکیل حکومت،^{۱۰} ویژگی‌ها لازم برای تحقق اهداف عالی آن را با استناد به خطبه‌ای از نهج البلاغه^{۱۱} و عهدنامه مالک ثابت می‌کند. ایشان در توصیف این عهدنامه آورده‌اند که این برنامه‌ای است برای همه‌الیان و حکام؛ و بخشنامه‌ای است عمومی که فقیهان در صورتی که به حکومت رسیدند، باید آن را دستورالعمل خویش بدانند.^{۱۲} نیز خطبه‌های حضرت امیر در نهج البلاغه را دلیل بر این آورده‌اند که می‌بایست مسلمانان اجتماعاتی تشکیل دهند و از مشکلات و راه حل‌های آن

۱. همان، ص ۳۱۸.

۲. همان، ص ۳۲۱-۳۲۲.

۳. همان، ص ۳۳۱-۳۳۲.

۴. همان، ص ۳۳۴-۳۳۵.

۵. همان، ص ۳۳۹.

۶. همان، ص ۳۴۲-۳۴۵ و ص ۳۴۷-۳۵۰.

۷. همان، ص ۳۵۸، ص ۳۶۱.

۸. همان، ص ۳۶۳.

۹. همان، ص ۳۲۲، ۳۳۵، ۳۴۲، ۳۶۱ و ...

۱۰. ولایت فقیه، ص ۲۸.

۱۱. همان، ص ۴۶.

۱۲. همان، ص ۴۷.

سخن بگویند.^۱ امام در کتاب البیع نیز به نهج البلاغه مراجعه کرده است. ضرورت تشکیل حکومت،^۲ عدالت از ویژگی‌های حاکم،^۳ حکومت برای اجرای حق^۴ و استدلال به حرمت احتکار با بهره بردن از نامه مالک^۵ از موضوعاتی است که به نهج البلاغه استناد کرده‌اند.

۷- مطهری و سیری در نهج البلاغه

شهید مرتضی مطهری با نوشتن کتاب سیری در نهج البلاغه موضوعات مهمی را از این کتاب به جامعه شناساند. اصل این کتاب سلسله مقالات بوده که در مجله مکتب اسلام در سال‌های ۵۱-۵۲ منتشر شده است. پس از این در سال ۱۳۵۵ دار التبلیغ این مقالات را در قالب کتاب مذکور منتشر کرد. بخش چهارم این کتاب به حکومت و عدالت در نهج البلاغه پرداخته است. این بخش، چهل صفحه را به خود اختصاص داده است. به نظر می‌رسد مطهری نخستین کسی است که به این گستردگی به مباحث سیاسی نهج البلاغه توجه کرده است. مطهری مسائل مربوط به حکومت و عدالت در نهج البلاغه را فراوان می‌داند. در صفحات آغازین این بخش، ارزش و لزوم حکومت سپس حقوق مردم بر حکومت و حقوق حکومت بر مردم را از نهج البلاغه نقل می‌کند.^۶ ارزش عدالت و تفاوت آن با جود را به درستی از کلام علی علیه السلام استخراج کرده به تبیین آن می‌پردازد.^۷ با بهره بردن از خطبه شقشقیه دیدگاه حضرت را چنین بیان کرده است که مسلمان آگاه به تعالیم اسلام نمی‌تواند تماشاگر صحنه‌های بی‌عدالتی و تبعیض باشد.^۸ وی بر این گزاره ارزشی با استفاده از نهج

۱. همان، ص ۱۲۰.

۲. البیع، ج ۲، ص ۶۲۲.

۳. همان، ص ۶۲۳.

۴. همان، ص ۶۲۵.

۵. همان، ج ۳، ص ۶۰۴.

۶. سیری در نهج البلاغه، ص ۱۱۲-۱۱۴.

۷. همان، ص ۱۱۷-۱۲۰.

۸. همان، ص ۱۲۱.

البلاغه تاکید کرده است که عدالت نباید فدای مصلحت شود.^۱ درباره حقوق مردم ابتدا حقوق مردم در برخی فلسفه‌ها را آورده، سپس منطق نهج البلاغه را بازگو می‌کند.^۲ مطهری در ادامه حقوق مردم بر حکومت و به عکس را از نهج البلاغه ذکر می‌کند. از نگاه وی در منطق نهج البلاغه اگر میان حکمران و مردم قرار است یکی برای دیگری باشد، این حکمران است که برای توده محکوم است نه توده محکوم برای حکمران.^۳ وی به عهدنامه مالک هم استناد می‌کند.^۴

۸- منتظری و بهره‌گیری گسترده از نهج البلاغه در سیاست

آیت الله حسین علی منتظری همراه با شهید مطهری نهج البلاغه را از میرزا علی آقا شیرازی فراگرفتند. منتظری در دوران تبعید در طبس، نهج البلاغه را با خود داشت و مطالعه می‌کرد. نیز در آنجا برای طلبه‌ای نهج البلاغه گفت.^۵ نمود این مطالعات و آگاهی از نهج البلاغه در کتاب دراسات فی ولایة الفقیه ایشان بروز دارد. کتاب دراسات مجموعه درس‌های خارج ایشان پس از انقلاب است؛ اما آشنایی ایشان با نظریه ولایت فقیه امام، قطعاً پیش از انقلاب بوده است. این کتاب در جامعیت و پرداختن به مباحث حکومتی کم نظیر است. جالب این است که برخی استنادهای این کتاب به نهج البلاغه، با سیری در نهج البلاغه شباهت دارد؛ هر چند گستره استناد این کتاب به نهج البلاغه در موضوعات مختلف حکومتی مانند لزوم تشکیل حکومت،^۶ امانت بودن حکومت،^۷ وجوب جهاد^۸ و موارد متعدد دیگر، بر

۱. همان، ص ۱۲۲.

۲. همان، ۱۲۹-۱۳۱.

۳. همان، ص ۱۳۳.

۴. همان، ص ۱۳۷.

۵. خاطرات، ج ۱، ص ۲۹۶.

۶. دراسات فی ولایة الفقیه، ج ۱، ص ۴؛ ص ۱۹۱.

۷. همان، ص ۷۹.

۸. همان، ص ۱۱۴.

شمردنش نیازمند مقالی دیگر است. عهدنامه مالک نیز از نامه‌هایی است که ایشان بارها بدان تمسک جسته‌اند.^۱

۹- روحانی متأثر از نائینی

آیت الله سید صادق روحانی در کتاب نظام حکومت در اسلام که چاپ اول آن ۱۳۵۵ است، به نهج البلاغه برای لزوم حکومت،^۲ احکام احقاق حقوق با بهره بردن از خطبه شفشقیه نهج البلاغه،^۳ تعلق منصب حکومت در زمان غیبت به علما و فقها،^۴ شرایط حاکم،^۵ اسلام و نفی حکومت پادشاهی،^۶ اصل شوری در اسلام،^۷ استواری حکوت بر اصل مساوات،^۸ شرایط وزیر^۹ و تفکیک قوا با استناد به عهدنامه مالک و البته با کمک از عبارت‌های مرحوم نائینی در تنبیه الامة استناد می‌کند. ایشان عین عبارت نائینی در انجام تنبیه الامة را در سرمشق قراردادان این نامه برای مراجع شرعی و سیاسی و تأکید میرزای شیرزای برای استفاده از آن را نقل کرده‌اند. تاثیرپذیری ایشان از تنبیه الامة در فصل یازدهم کتاب با عنوان «لزوم محدود نمودن حکومت» آشکار است. ایشان در اینجا تصریح می‌کند که چون عبارت‌های تنبیه الامة مقصود را می‌رساند؛ بنابراین آن را خلاصه کرده است.^{۱۰} جالب

۱. همان، ص ۳۲۶ و ج ۲، ص ۴۰، ۱۱۸، ۶۲۱.
۲. نظام حکومت در اسلام، ص ۲۶.
۳. همان، ص ۲۴.
۴. همان، ص ۳۴.
۵. همان، ص ۵۲، ص ۵۴، ص ۵۷.
۶. همان، ص ۶۱.
۷. همان، ص ۷۳، ص ۷۵.
۸. همان، ص ۷۶-۷۸.
۹. همان، ص ۸۳.
۱۰. همان، ص ۱۱۶، ص ۸۴.

است که ایشان برای منصب وزارت،^۱ وزارت دفاع و جنگ،^۲ نداشتن مصونیت قضائی مسؤلان^۳ را از عهد نامه مالک استفاده کرده است.

۱۰- نهج البلاغه در خراسان

خراسان از پیشگامان توجه به معارف اهل بیت علیهم السلام است. همین عالمان خود از سیاست و اوضاع زمان آگاه بودند. سید موسی زرابادی که از شاگردان شیخ فضل الله نوری است،^۴ در دفاع از مشروطه رساله‌ای نوشته است.^۵ شیخ مجتبی قزوینی از شاگردان او به شمار می‌رود.^۶ عالم دیگری که از شاگردان میرزای نائینی است^۷ و از اساتید تأثیرگذار بر شیخ مجتبی قزوینی به شمار می‌رود، میرزا مهدی اصفهانی است.^۸ البته قزوینی خود نیز از شاگردان دوره متأخر درس‌های نائینی بوده است.^۹ اصفهانی به امور مسلمانان و نابسامانی آن‌ها می‌اندیشید و از آن رنج می‌برد. قزوینی نیز متأثر از استادش، اصفهانی، به سیاست ورود کرد و حتی از مایه‌های قوت نهضت پس از ۱۳۴۲ در خراسان بود.^{۱۰} سال‌ها حضور حکیمی نزد قزوینی، توجه بنیادین وی به قرآن و نهج البلاغه را در ذهن وی استوار ساخته بود.^{۱۱}

۱. همان، ص ۸۳.

۲. همان، ص ۹۳.

۳. همان، ص ۹۶.

۴. مکتب تفکیک، ص ۱۹۳.

۵. همان، ص ۱۹۵.

۶. همان.

۷. همان، ص ۲۱۴.

۸. همان، ص ۲۲۴.

۹. همان، ص ۲۴۳.

۱۰. همان، ص ۲۴۶.

۱۱. سیر تدوین الحیات، ص ۱۳.

۱-۱۰. محمد تقی شریعتی استاد شورانگیز نهج البلاغه

محمد تقی شریعتی مزینانی، از شاگردان میرزا مهدی اصفهانی بود^۱ و به تبع متأثر از اندیشه‌های وی. حکیمی، شریعتی را از برجسته‌ترین نهج البلاغه شناسان و آگاه‌ترین استادان نهج البلاغه در این روزگار برشمرده است.^۲ به گواهی حکیمی، او همواره تلاش می‌کرد دین را به صورت زنده، آگاهانه و پر جاذبه به جوانان معاصر بشناساند.^۳ علی شریعتی، فرزندش، نیز او را کسی می‌داند که عزیزترین لحظاتهش در قرآن و نهج البلاغه پخته شده است.^۴

۱۰-۲. علی شریعتی شاگرد پدر

علی شریعتی نیز به شدت از پدر متأثر است. او به صراحت خود را دست پرورده علم و ایمان و تقوای پدر می‌داند.^۵ شریعتی در وصف امیرالمومنین ع نوشته است که پنجه‌های ایشان است که آیات الهی نهج البلاغه را خلق کرده است.^۶ در این میان حسینیه ارشاد و سخنرانی‌های شریعتی و توجه او به تحلیل زندگانی امام و نهج البلاغه قابل توجه است.^۷ تاثیرگذاری وی بر انقلاب اسلامی قابل انکار نیست. او با نگاه ویژه خود به دین، از دین بهره می‌برد و کارکرد سیاسی اجتماعی دین را برجسته می‌نمود.^۸

۱۰-۳. محمدرضا حکیمی، انقلابی‌ای باورمند به نهج البلاغه

۱. مکتب تفکیک، ص ۲۲۴.

۲. کلام جاودانه، ص ۲۶۰.

۳. همان.

۴. با مخاطب‌های آشنا (مجموعه آثار ۱)، ص ۴۴.

۵. همان.

۶. همان، ص ۲۷۴.

۷. علی (مجموعه آثار ج ۲۶)، ص ۸۷؛ ص ۱۰۲؛ ص ۱۱۵؛ ص ۱۵۳؛ ص ۱۵۴.

۸. جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران سال‌های ۱۳۲۰-۵۷، ص ۳۱۰-۳۱۴.

محمدرضا حکیمی نیز از شاگردان شیخ مجتبی قزوینی بود.^۱ و از نزدیکان شریعتی و البته مؤثر و نقش آفرین در انقلاب. برخی بر این باورند که شریعتی به شدت از حکیمی متأثر است.^۲

حکیمی در سال ۱۳۵۳ پس از آزادی از زندان، به کمک برادرشان، طرحی برای تنظیم احادیث به ذهنشان می‌رسد. در این طرح نهج البلاغه از منابع اساسی به شمار می‌رود.^۳ نگاهی گذار به الحیات حکایت از همین نکته دارد. کافی است خواننده پاورقی‌های الحیات را ببیند که سرشار است از ارجاع به نهج البلاغه. جلد دوم ترجمه الحیات که به سیاست و حکومت اختصاص دارد، ارجاعات به نهج البلاغه بیشتر است.

۴-۱۰. آیت الله خامنه‌ای و تدریس نهج البلاغه

آیت الله خامنه‌ای نیز در مشهد، در مسجد کرامت، نهج البلاغه را درس می‌گفت. از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۳ در دوازده گفتار به شرح و تبیین بخش‌هایی از برخی خطبه‌های نهج البلاغه در مباحث سرنوشت گذشتگان، بعثت، جهت‌گیری و انگیزه‌ها و برنامه‌های حکومت علوی پرداخته‌اند. پس از جلسه دوازدهم که محتوای ضد حاکمیت داشت، به دستور ساواک تعطیل و ایشان نیز بازداشت شدند.^۴

نتیجه

سید جمال‌الدین اسدآبادی پیوند نوگرایی و اسلام است. توجه به نهج البلاغه از شاگرد سید جمال، یعنی عبده، و همزمان در سامرا به وسیله میرزای شیرازی رهبر جنبش تحریم تنباکو آغاز می‌شود. پس از میرزا نهج البلاغه در سیاست به ویژه در مشروطه برجسته‌تر ظاهر

۱. کلام جاودانه، ص ۲۴۹.

۲. وبلاگ دکتر شریعتی از دید دیگران، ۳ مهرماه ۱۳۹۲، بازیابی شده در ۱۷ بهمن ۱۳۹۶ (<http://azshariati.blogspot.com>).

۳. سیر تدوین الحیات، ص ۱۴-۱۵.

۴. منشور حکومت علوی، سراسر کتاب.

می‌شود. آخوند خراسانی در برخی اعلامیه‌ها به عبارات نهج البلاغه و میرزای نائینی در تنبیه الامة به صراحت عهدنامه مالک را به عنوان یکی از محوری‌ترین متون مستند خود مطرح می‌کند. پس از مشروطه ادامه دهنده راه نائینی، مدرس نهج البلاغه را به حوزه‌های علمیه وارد کرد. مطهری و منتظری از نهج البلاغه پژوهان معاصر از شاگردان میرزا علی آقا شیرازی هستند که در مباحث سیاسی خود به نهج البلاغه و عهدنامه مالک توجه ویژه‌ای داشتند. میرزا علی آقا، استاد این دو نیز شاگرد مدرس است. پس از مدرس طالقانی نهج البلاغه را به جامعه آورد. او نهج البلاغه را در نهضت آزادی نهادینه کرد. بازرگان و موسوی زنجانی از اعضای نهضت آزادی هستند که به نهج البلاغه عنایت داشتند. بازرگان هنگام استفاده به نهج البلاغه از عهدنامه مالک به عنوان یکی از مهم‌ترین نامه‌های سیاسی نهج البلاغه بهره می‌برد. امام خمینی و سید صادق روحانی در آثار خود از نهج البلاغه بهره بردند. خراسانیان شامل محمدتقی شریعتی، علی شریعتی، آیت الله خامنه‌ای به نهج البلاغه عمیقاً باورمند بودند و در وارد کردن این کتاب به صحنه سیاسی ایران معاصر نقش بسزایی داشتند. هر چه به انقلاب اسلامی نزدیک‌تر می‌شویم حضور این کتاب در میان عالمان و روشنفکران پررنگ‌تر می‌شود. در این میان تنبیه الامة نائینی به عنوان کتاب محوری مشروطیت و متأثر از نهج البلاغه مورد توجه عالمان پس از خود مانند مطهری، روحانی، طالقانی و بازرگان بوده است. این سیر نشان می‌دهد نهج البلاغه از زمان میرزای شیرازی به سیاست ورود می‌کند. در مشروطه به نحو محسوسی نقش آن پررنگ‌تر دیده می‌شود. با نزدیک شدن به انقلاب اسلامی این نقش آشکارتر از دو دوره پیش مورد استناد طیف‌های مختلف قرار می‌گیرد.

کتابنامه

۱. الاعمال الكاملة، محمد عبده، تحقیق محمد عماره، بیروت: دار الشروق، ۱۹۹۳ م.
۲. با مخاطب های آشنا (مجموعه آثار ۱)، شریعتی علی، تهران: چاپخش، ۱۳۷۷ ش.
۳. بررسی اجمالی نهضت های اسلامی در صد ساله اخیر، مرتضی مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۸۲ ش.
۴. بعثت و ایدئولوژی (مجموعه آثار مهدی بازرگان، ج ۲) بازرگان، مهدی بعثت و ایدئولوژی، بی جا.
۵. البیع، سید روح الله (امام) خمینی، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۰۹ ق.
۶. تنبیه الامه و تنزیه الملة، میرزا محمد حسین نائینی، تحقیق سید جواد ورعی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲ ش.
۷. جرعه ای از دریا، سید موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۹۰ ش.
۸. جریان ها و سازمان های مذهبی سیاسی ایران سال های ۱۳۲۰ - ۵۷، رسول جعفریان، تهران: موسسه فرهنگي دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۰ ش.
۹. حوزه نجف در نهضت مشروطه (روحانیت و مشروطه)، رضوی، سید عباس، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵ ش.
۱۰. الحیات، حکیمی، محمد رضا، حکیمی، محمد، حکیمی، محمود، ترجمه: احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۱۱. خاطرات، حسینعلی منتظری، حسینعلی، بی تا، بی جا.
۱۲. دائرة المعارف تشیع، صدر حاج سید جوادی احمد، فانی کامران، خرمشاهی بهاء الدین، تهران: نشر سعید محبی، ۱۳۷۹ ش.
۱۳. دراسات فی ولاية الفقیه و فقه الدولة الاسلامیه، حسینعلی منتظری، قم: تفکر، ۱۴۰۹ ق.

۱۴. دراسة حول نهج البلاغه، حسینی جلالی، سید محمد حسین، بیروت: اعلمی، ۱۴۲۱ق.
۱۵. دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار، الگار حامد، ترجمه ابوالقاسم سزّی، تهران: توس، ۱۳۶۹.
۱۶. زمزم عرفان، محمد محمدی ری شهری، قم: دار الحدیث، ۱۳۹۴ش.
۱۷. سرگذشت افکار و آثار آیت الله شهید سید حسن مدرس، محمد صادق مزینانی، قم: موسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۹۳ش.
۱۸. سیاست نامه خراسانی، کدیور، محسن، تهران: کویر، ۱۳۸۷ش.
۱۹. سیری در نهج البلاغه، مرتضی مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۸۹ش.
۲۰. شرح نهج البلاغه، محمد عبده، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۱. تنهای شکبیا، ابوالحسنی (منذر) علی، قم: مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۹۴ش.
۲۲. طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۳ و ۱۵ و ۱۷، تهرانی محسن (آقابزرگ)، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۳۰ق.
۲۳. عدل الهی، مرتضی مطهری، قم: صدرا، ۱۳۷۲ش..
۲۴. علی (مجموعه آثار ج ۲۶)، شریعتی علی، ۱۳۹۰ش
۲۵. فی سبیل الوحده و التقرب، هادی خسروشاهی، تهران: مجمع جهانی تقرب مذاهب، ۱۴۳۲ق.
۲۶. کلام جاودانه، حکیمی، محمد رضا، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹ش.
۲۷. المفصل فی تاریخ النجف الاشرف، حکیم حسن عیسی، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۸.
۲۸. مقتبس السیاسه، محمد عبده، قاهره: مطبعه ادبیه، ۱۳۱۷.
۲۹. مکتب تفکیک، حکیمی، محمد رضا، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶ش.

۳۰. منشور حکومت علوی، تهران: انقلاب اسلامی، خامنه‌ای، مقام معظم رهبری، سید علی، ۱۳۹۸ ش.

۳۱. ناگفته‌های انقلاب و مباحث بنیادی ملی، سحابی عزت الله، تهران: گام نو، ۱۳۸۴ ش.

۳۲. نامه‌های تاریخی و سیاسی سید جمال‌الدین اسدآبادی، جمالی اسدآبادی، ابو-الحسن، تهران: پرستو، ۱۳۶۰ ش.

۳۳. نظام حکومت در اسلام، روحانی، سید صادق، قم: مکتبه الامام الصادق، ۱۳۵۷ ش.

۳۴. ولایت فقیه، سید روح الله (امام) خمینی، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۷ ش.

۳۵. همگام با آزادی، جعفری سید محمد مهدی، قم: صحیفه خرد، ۱۳۸۹ ش.

۳۶. سیر تدوین الحیات، امیر مهدی حکیمی، بینات، ۱۳۸۲، ش ۳۷ و ۳۸.

۳۷. نظام اجتماعی اسلام، سید ابوالفضل موسوی زنجانی، مکتب تشیع، ۱۳۴۲ ش، ۱۰ ش.

۳۸. بیانات در اولین کنگره بین المللی نهج البلاغه، خامنه‌ای، مقام معظم رهبری، سید علی، وب سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، (۲۹ اردیبهشت ۱۳۶۰). بازیابی شده در ۱۶ بهمن ۱۳۹۶.

۳۹. نهج البلاغه و میزان اهتمام شیعیان بدان، حسن انصاری، وب سایت کاتبان (بررسی‌های تاریخی) (تیر ۱۳۹۶)، بازیابی شده در ۱۴ بهمن ۱۳۹۶ به آدری اینترنتی KATEBAN.IR.

۴۰. وبلاگ دکتر شریعتی از دید دیگران، جلال الدین فارسی، (۱۳۹۲)، ۳ مهرماه ۱۳۹۲، بازیابی شده در ۱۷ بهمن

([HTTP://AZSHARIATI.BLOGSKY.COM](http://AZSHARIATI.BLOGSKY.COM)) ۱۳۹۶.